

základy pedagogicko- psychologického výzkumu pro studenty učitelství

Martin Skutil a kol.

portál

**základy
pedagogicko-
-psychologického
výzkumu
pro studenty
učitelství**

Martin Skutíl a kol.

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Skutíl, Martin

Základy pedagogicko-psychologického výzkumu
pro studenty učitelství / Martin Skutíl a kol. – Vyd. 1. –
Praha : Portál, 2011. – 256 s.

ISBN 978-80-7367-778-7 (brož.)

37.012 * 159.9.07

- pedagogický výzkum
- psychologický výzkum
- učebnice vysokých škol

37 – Výchova a vzdělávání [22]

37.016 – Učební osnovy. Vyučovací předměty. Učebnice [22]

Publikace vyšla za finanční podpory

Pedagogické fakulty Univerzity Hradec Králové.

Lektorovali doc. RNDr. Jan Hendl, CSc., a Mgr. Petr Novotný, Ph.D.

© Martin Skutíl a kol., 2011

© Portál, s.r.o., Praha 2011

ISBN 978-80-7367-778-7

Obsah

Summary	8
Autorský kolektiv	10
Předmluva	11
1 Věda a výzkum (Marta Faberová)	13
2 Etické principy v pedagogickém výzkumu (Jan Průcha)	23
2.1 Etické principy při přípravě výzkumu.....	24
2.2 Etické principy při realizaci výzkumu.....	30
2.3 Etické principy ve fázi publikování výzkumu	32
2.4 Citování a parafrázování v publikační činnosti	37
2.5 Etický kodex českého pedagogického výzkumu	41
3 Příprava a plánování výzkumu (Martin Skutil)	45
3.1 Výzkumné otázky.....	52
4 Základní přístupy ke zkoumání (Monika Žumárová)	57
4.1 Kvantitativní výzkum.....	59
4.2 Kvalitativní výzkum	69
4.3 Srovnání kvantitativního a kvalitativního výzkumu	74
4.4 Smíšený výzkum.....	75
5 Vybrané metody a designy sběru dat	79
5.1 Dotazník (Iva Bartošová, Martin Skutil)	80
5.2 Interview/rozhovor (Martin Skutil).....	89
5.3 Obsahová analýza / analýza dokumentů (Blanka Křováčková, Martin Skutil).....	95
5.4 Pozorování (Blanka Křováčková).....	101

5.5	Projektivní metody (<i>Blanka Křováčková</i>).....	104
5.6	Případová studie, kazuistika (<i>Blanka Křováčková, Martin Skutil</i>).....	108
5.7	Experiment (<i>Jana Marie Havigerová</i>)	115
6	Testy v pedagogickém výzkumu (<i>Miroslav Chráska</i>)	127
6.1	Didaktický test a jeho druhy	128
6.2	Konstrukce didaktického testu.....	135
6.3	Testové úlohy.....	137
6.4	Vlastnosti didaktického testu a jeho standardizace	147
7	Kvantitativní analýza dat (<i>Jiří Haviger</i>)	153
7.1	Matice dat.....	154
7.2	Typologie proměnných	155
7.3	Vhodné dotazníkové otázky a příslušné typy proměnných	157
7.4	Přehled deskriptivních statistik pro jednotlivé proměnné..	160
7.5	Přehled používaných testů pro statistické testování hypotéz.....	170
7.6	Převody na jiný typ proměnné.....	179
7.7	Závěrečná poznámka	182
8	Zpracování dat v programu MS Excel 2007 (<i>Martina Maněnová</i>)	185
8.1	Četnostní tabulka	186
8.2	Grafické znázornění dat.....	193
8.3	Základní veličiny deskriptivní statistiky.....	199
8.4	Test nezávislosti chí-kvadrát pro kontingenční tabulku.....	203
8.5	Korelační koeficient	209
9	Kvalitativní analýza a zpracování dat (<i>Kateřina Juklová</i>)	213
9.1	Transkripce	216
9.2	Segmentace	217
9.3	Kódování	218
9.4	Poznámkování	225
9.5	Postihování vztahů mezi kategoriemi	226
9.6	Grafické a tabelární zobrazování	229

9.7	Vytváření struktury příběhu.....	231
9.8	Interpretace zkoumaných dat.....	232
	Shrnutí	233
10	Závěrečná zpráva (<i>Pavel Zikl</i>)	235
10.1	Struktura zprávy	235
10.2	Formální požadavky na zpracování zprávy	241
10.3	Postup práce	242
10.4	Prezentace zprávy	244
	Literatura	247
	Rejstřík	250

Summary

The publication focuses on research in education and psychology relating to the teaching profession. The book is meant as a textbook and the authors' intention is to show the possibilities and limits of quantitative and qualitative research in such a form that future and present teachers will be able to understand published research reports and make use of their results, or do their own research not only during their studies but also in their teaching practice. The uniqueness of the publication is in the presentation of both quantitative and qualitative research. It documents each author's specific view.

In the first part of the publication the readers are informed about what science and research are and which basic terms are used in the area of educational-psychological methodology. A chapter concerning the ethics of research is introduced, as ethics is a problem often discussed nowadays. This is followed by a part regarding the preparation of a research plan, connected with a part mapping the basic approaches to research (quantitative, qualitative, mixed).

The second part of the publication focuses on the characteristics of research methods such as questionnaires, interviews, observation, and also on the methods often used in education practice, e. g. case studies, projective techniques.

The third part of the publication is devoted to data elaboration. First, quantitative analysis is discussed, then a chap-

ter follows aimed at qualitative approaches. This part is completed with a text about, and practical demonstrations of, computer data processing in MS Excel, which is the most accessible program for all students and teachers nowadays. This part of the publication concludes with a chapter informing the reader about how to write a final report about some research.

The book is intended for all students of the teaching profession and teachers who are interested in their profession and would like to increase their knowledge about it.

Autorský kolektiv

Mgr. Iva Bartošová, Ph.D. – PdF UHK
doc. PhDr. Marta Faberová, CSc. – PdF UHK
Mgr. Jiří Haviger – FIM UHK
PhDr. Jana Marie Havigerová, Ph.D. – PdF UHK
prof. PhDr. Miroslav Chráska, CSc. – PdF UPOL
Mgr. Kateřina Juklová, Ph.D. – PdF UHK
PhDr. Blanka Křováčková – PdF UHK
PaedDr. Martina Maněnová, Ph.D. – PdF UHK
prof. PhDr. Jan Průcha, DrSc. Dr.h.c.
Mgr. Martin Skutil, Ph.D. – PdF UHK
Mgr. Pavel Zíkl, Ph.D. – PdF UHK
PaedDr. Monika Žumárová, Ph.D. – PdF UHK

Předmluva

Předkládaná odborná publikace se zaměřuje na výzkum v pedagogice a v psychologii s ohledem na učitelskou profesi. Je zpracována jako úvod do problematiky s doporučením další odborné literatury pro hlubší zkoumání. Neklade si tedy za cíl konkurovat zavedeným monografiím specializovaným na kvantitativní či kvalitativní výzkum, ale spíše doplnit mezeru v odborné literatuře pro studenty učitelství, především oborů Učitelství pro 1. stupeň ZŠ a Učitelství pro mateřské školy. Kniha je svou povahou didaktická, záměrem autorů je budoucím i stávajícím učitelům srozumitelně ukázat a zpřístupnit možnosti a limity obou výzkumných přístupů v takové podobě, aby byli schopni rozumět publikovaným výzkumům a využít jejich výsledky, případně realizovat svá vlastní výzkumná šetření, a to nejen v průběhu studia, ale i ve své následné praxi. Ojedinělost publikace spočívá v prezentaci jak kvantitativního, tak kvalitativního výzkumu a dokumentuje specifický pohled každého z autorů.

V první části publikace (kapitoly 1–4) jsou čtenáři seznámeni s tím, co je věda a výzkum a jaké jsou základní termíny používané v oblasti pedagogicko-psychologické metodologie. V této souvislosti je také uvedena kapitola týkající se etiky výzkumu, což je v současné době velmi diskutovaná problematika. Následuje pasáž týkající se plánu a přípravy výzkumného šetření, na kterou navazuje část mapující základní přístupy ke zkoumání (kvantitativní, kvalitativní, smíšený).

Druhá část textu (kapitoly 5–6) je zaměřena na charakteristiku vybraných výzkumných metod sběru dat a možnosti jejich použití. Čtenáři jsou seznámeni se základními metodami, jako jsou dotazník, rozhovor či pozorování, ale také s metodami, které jsou více využitelné v edukační praxi, např. kazuistika, projektivní metody. Samostatná kapitola je věnována didaktickému testu.

Třetí část publikace (kapitoly 7–10) je věnovaná možnostem zpracování dat. Nejprve je kladen důraz na kvantitativní analýzu a zpracování, následuje kapitola zaměřená na analýzu a zpracování dat kvalitativních. Zahrnuta je i kapitola pojednávající o počítačovém zpracování dat za pomoci programu MS Excel, který je v současné době všem studentům i učitelům nejdostupnější. Tato část publikace je uzavřena kapitolou seznamující čtenáře s tím, jak na základě výzkumných zjištění napsat závěrečnou zprávu.

V souvislosti se studiem metodologické literatury považujeme za vhodné upozornit na možné terminologické odlišnosti u jednotlivých autorů, což se může jevit pro pochopení kontextu jako problematické. Například Miovský hovoří o „typech výzkumu“, Švaříček, Šedová a kol. o „designech výzkumu“ nebo Hendl o „výzkumných plánech“. V předkládané publikaci jsme se rozhodli pojmout zmíněné termíny jako synonyma, byť jsme si vědomi jistých odlišností.

Je nám iště poděkovat všem, kteří svými radami a zkušenostmi přispěli k tvorbě knihy. Věříme, že předkládaná publikace bude pro všechny budoucí i stávající učitele přínosná a přispěje k jejich dalšímu odbornému rozvoji. V tomto úsilí jim za všechny, kdo se na vzniku publikace podíleli, přejeme mnoho úspěchů.

Autorský kolektiv

1 Věda a výzkum

Marta Faberová

Věda, a zejména její výsledky nás provázejí téměř každou oblastí našeho života. Bez nich bychom si mnoho pozitivních věcí, jež považujeme za samozřejmé, nedokázali představit. Proto také slovo *věda* patří k obecně užívaným termínům, o kterých se domníváme, že je ze zkušenosti známe. Tato znalost může však být jen intuitivní, a tak mnozí lidé často přikládají pojmu *věda* nestejný význam, což je dáno i tím, že jeho obsah mohou tvořit odlišné souvislosti, v nichž se používá. V každém soudobém jazyce jsou slova jako *věda*, *vědecký* velmi frekventovaná. Přesto je pokus o přesné vymezení těchto pojmů velice obtížný.

Východiskem vědy je obyčejná lidská zvědavost, touha hledat a nacházet odpovědi na otázky, které napadnou každého vnímavého jedince krátkějšího životem (Ferjenčík, 2000). Cílem **vědeckého poznání** je porozumět věcem a dějům obklopujícím člověka zvenku i z jeho nitra. Z psychologického

hlediska je poznání vyústěním souboru psychických aktivit, které umožňují získávat informace, z filozofického pohledu je to souhrn takových informací, které v rámci daných kritérií zaručují, že tyto informace jsou adekvátní, věrohodné nebo pravdivé. Hendl (2005) uvádí rozdíly vědeckého a každodenního poznání.

Tab. 1.1: Rozdíly vědeckého a každodenního poznání (Hendl, 2005)

Každodenní znalosti	Vědecké poznání
znalosti uspořádané podle subjektivní důležitosti	znalosti uspořádané podle paradigmaticky daných kritérií
nesystematizované znalosti	systematizované vědění
rutinní jednání	reflektované metodické jednání
neorganizované poznávání	organizované poznávání
vyhýbání se pochybnostem	systematizace pochybností
skutečnost jako bezpochybná realita	otázky o podmínkách chápání skutečnosti
vyhýbání se alternativám	odkrývání a hledání alternativ
zaměření na jeden význam	uznání plurality významů
jazyk blízký skutečnosti	abstraktní jazyk
subjektivní a kolektivní vědomí založené na ústně komunikované znalosti	znalosti komunikované především v písemné formě

Vědecké poznání má obecný charakter. Nehovoří o individuálních událostech, o jednotlivých případech, o izolovaných faktech, ale hledá to, co je společné více jevům, co se za určitých okolností opakuje, co je v jevech stálé, trvalé, podstatné. Obecná povaha teoretického vědění umožňuje široký okruh jevů předvídat a vysvětlovat. Věda se snaží organizovat a klasifikovat poznatky, dát jim pevnou a logickou strukturu.

Vědecké poznání je však proměnlivé, neustále se rozvíjí, rozšiřuje. Je tedy možné předpokládat, že vědecké poznání,

kteřé chce odhalit za různorodostí jednotlivých jevů jejich zákonitosti, podstatu, je systematické a že základním prostředkem systematizace věd je vědecké vysvětlení.

Vědecké vysvětlení předpokládá:

- poznání reálných souvislostí mezi věcmi a jevy formou zákonů a teorií,
- schopnost jasně vyjadřovat myšlenky.

Vědecký jazyk v pedagogice je potom formou reflexe způsobů uvažování a přístupů ke zkoumání vzdělávací reality, ovlivněný tradicí, různými modely tohoto oboru a paradigmatickými rámci. Je vizitkou kultury oboru a stupně jeho rozvinutosti, práce s pojmy a termíny a je jedním z kritérií kvality vědecké práce (Walterová, 2007).

Věda a její výsledky by měly sloužit k zachování a k zlepšení kvality života, výrazně přispívat ke zvyšování celkové kulturní a civilizační úrovně společnosti.

Chceme-li vědu charakterizovat obecně, je nutno poukázat především na tyto její znaky:

1. Obecným znakem je možnost předkládat tvrzení, která lze nějakým způsobem ověřit či dokázat. Vědu tedy lze charakterizovat jako nějak odůvodněný (např. ověřený, potvrzený, dokázaný) systém výpovědí, jako teoretický systém. Tento systém se mění s časem, jeho vývoj je progresivní, neustále se rozvíjí, má tedy procesní charakter.
2. Pro vědu je charakteristická vědecká aktivita, určitá duševní i fyzická činnost, vědecké postupy. Vedle poznávací funkce plní věda i funkci praktickou, kdy vědecké poznání nachází ve společnosti svoji praktickou aplikaci.
3. Vědu je nezbytné chápat rovněž jako sociální jev. Vzniká ve společnosti, je jí ovlivňována a její poznatky zpětně

působí na vývoj společnosti. Je také systémem sociálních pravidel, sociálních vztahů.

Z těchto mnohostranných (a ne zcela úplných) charakteristik vědy vyplývá, že lze na vědu nahlížet z mnoha různých aspektů. Hendl (2005) např. charakterizuje vědu jako:

- soubor systematicky seříděných poznatků o určité tematické oblasti,
- proces generování těchto poznatků pomocí určitých pravidel.

Ochrana (2009, s. 46) vymezuje pojem takto: „Věda existuje jako logicky skloubený (logicky budovaný) systém poznatků, který navenek vystupuje ve formě teorie. Při výstavbě teorií je možné použít různé metodologické přístupy. Ty se liší důrazem na výběr metody a s tím souvisejícím postupem budování vědecké teorie.“

„**Vědeckou teorii** chápeme jako systém pojmů a tvrzení, který představuje abstrahující vysvětlení vybraných fenoménů“ (Hendl, 2005, s. 31). Podle Ferjenčíka (2000) je zevšeobecnujícím vysvětlením, které překračuje jedinečnou bezprostřední smyslovou zkušenost. Je to tedy nejrozvinutější forma vědeckého poznání. Dává smysl jevům a událostem, které nás obklopují, a podává systematický a zobecněný obraz zákonitostí určité části skutečnosti, která je jejím předmětem. Ferjenčík (2000) stanovuje **základní funkce teorie**:

- organizuje a uspořádává empirické poznání,
- usměrňuje další zaměření a charakter následujících bádání.

Kerlinger (1972, s. 25) v díle *Základy výzkumu chování* uvádí: „Teorie je souborem vzájemně souvisejících konstruktů (pojmů), definic a tvrzení, který představuje syste-

matický pohled na jevy specifikováním vztahů mezi proměnnými a s cílem vysvětlit a předpovědět tyto jevy.“

Způsob, jakým se k vědeckým výpovědím dospívá, je **vědecká metoda**, tj. soubor principů, způsobů a prostředků získávání vědeckých poznatků. Je to určitý, přísnými pravidly vymezený postup; jeho teorie se nazývá *metodologie*.

„**Metodologie** se zabývá systematizací, posuzováním a navrhováním strategií a metod výzkumu“ (Hendl, 2005, s. 34). Předmětem jejího zkoumání je studium metod a vědeckých postupů. Řešení metodologických otázek je ovlivněno filozofickými pohledy. Znalost metodologie umožňuje systémově se orientovat ve výzkumné práci, rozumět interpretaci výsledků vědeckého výzkumu. Švec (1998) definuje metodologii vědy jako vědu o principech, strategiích, procedurách, nástrojích a normách fungování rozvoje objektivního poznávání a praktického přetváření. Znalost metodologie a vědeckých metod je nezbytným atributem vědeckého výzkumu.

Vědecký výzkum rozšiřuje hranice vědomostí lidstva a znamená proces vytváření nových poznatků, ale i potvrzení či vyvrácení stávajících. Jedná se o systematickou a pečlivě naplánovanou činnost, která je vedena snahou zodpovědět výzkumné otázky a přispět k rozvoji daného oboru. Je to svébytný, racionálně a účelově orientovaný způsob využívání metodických a technických prostředků, směřujících k ovládnutí a řešení problémů v zadaném okruhu aktuálních potřeb jednotlivých oborů lidské činnosti. Jde o systematické, kontrolované, empirické a kritické zkoumání hypotetických výroků o předpokládaných vztazích mezi přirozenými jevy. Vědecké bádání je natolik uspořádané, že badatelé mají kritickou důvěru ve výzkumné výsledky. Subjektivní názor je tedy kontrolován objektivní skutečností.

Existuje řada definic, které se vyjadřují k tomu, co je výzkum. Burns (1993, in Kumar, 2005, s. 7) výzkum definuje jako „systematické šetření za účelem hledání odpovědí

na otázky a problémy“. Výzkum se člení na základní a aplikovaný. **Základní výzkum** je činností, která je zaměřena na zásadní, klíčové problémy vědecké teorie. Řeší otázky vznikající v průběhu rozvoje dané vědecké disciplíny. **Aplikovaný výzkum** vychází z obecnějších východisek, která tvoří jeho základnu. Zabývá se tématy a problémy dotýkajícími se bezprostředně praxe, přičemž jeho výsledky mívají přímé praktické využití (viz např. Kumar, 2005; Hendl, 2005).

Do aplikovaného výzkumu Hendl (2005) řadí mimo jiné výzkum **akční** (úsilí o změny), **evaluační** (hodnotové posouzení informací) a **kritický** (kritika stávající situace).

Výzkum ve společenskovědní oblasti má podle Hendla (2005) pět **základních funkcí**:

- **explorace** (při níž jsou sbírána data za účelem odhalení jevů, procesů, vztahů),
- **popis** (dává obraz specifických podrobností situace, jevů nebo vztahů),
- **explanace** (zjišťuje, proč se věci dějí daným způsobem),
- **predikce** (umožňuje předvídat z předcházejících výsledků),
- **ovlivňování** věcí v našem světě.

V pedagogice a psychologii jsou uplatňovány dva základní **výzkumné přístupy**: kvantitativní a kvalitativní. Ferjenčík (2000, s. 245) uvádí: „**Kvalitativní výzkum** je ve své povaze orientovaný holisticky: Člověk, skupina, jejich produkty či nějaká událost jsou zkoumány podle možností v celé své šíři a všech možných rozměrech. Navíc je aspirací pochopit všechny tyto rozměry integrovaně – v jejich vzájemných návaznostech a souvislostech. **Kvantitativní výzkum** je naopak reduktivním zkoumáním: výzkumník stojící před mnohorozměrností objektu zkoumání si uvědomuje nemožnost zachytit ji přesně ve všech jejích podobách. Vybírá proto jen některé z nich a ty potom pečlivě studuje. Jeho zjištění mohou

být přesnější, ale často jim chybí kontext.“ Nutno poznamenat, že někteří autoři doplňují tyto dva základní výzkumné přístupy ještě o **přístup smíšený** (např. Creswell, 2009). Švaříček, Šedová a kol. (2007) k tomu doplňují, že v současnosti se v pedagogickém výzkumu rozvíjí i smíšený přístup, který oba výše uvedené přístupy kombinuje.

Zdrojem rozvoje pedagogiky a psychologie jsou zpravidla systematická a záměrná zjišťování různých jevů, které jsou registrovatelné v realitě.

Metodologie pedagogiky přináší poznatky o přístupech ke zkoumání pedagogických jevů a procesů, popisuje vědecké metody užívané v pedagogice, stanovuje kritéria jejich výběru. Součástí pedagogického výzkumu je identifikace závažných výzkumných problémů v oboru, formulace výzkumných otázek a interpretace výsledků ve vztahu k dosud známým zjištěním.

V rámci uváděných kritérií pedagogického a psychologického výzkumu považujeme za nutné zdůraznit, že v praxi se tyto druhy výzkumu mnohdy prolínají a je potřeba je hodnotit ve vzájemných souvislostech.

Charakteristiku pojmu pedagogický výzkum přináší Průcha (1995). **Pedagogický výzkum:**

- je vědecká činnost, jejímž předmětem je edukační realita,
- má za účel systematicky popisovat, analyzovat a objasňovat různé druhy edukační reality – z toho vyplývá existence různých druhů a různých funkcí pedagogického výzkumu,
- je zaměřen na objekty edukační reality, které mají kvalitativně diferencovanou povahu – z toho vyplývá existence různých metod a přístupů v pedagogickém výzkumu,
- je činností, která je organizovaná a institucionalizovaná – tedy provádí se v rámci určitých vědeckých a jiných institucí (ústavů, společností, informačních toků, publikačních médií aj.),

- je činností, která je svou podstatou praktická – vychází z lidské praxe (je jí vyvolán) a směřuje do ní svými výsledky a efekty,
- je, jako každá systematická činnost, založen na určité teorii – tedy má svou část praktickou a část teoretickou,
- má svou etiku – soubor morálních hodnot a norem, kterými se řídí profesionální činnost těch, kdo pedagogický výzkum provádějí.

Psychologický výzkum se opírá o empirická fakta, tedy o elementární vědecké výpovědi o určitém předmětu; jejich zobecněním se dospívá k vědeckým teoriím a dedukcí těchto teorií pak k uplatňování vědy v určité oblasti praxe. Předmětem je chování, prožívání, postoje a vlastnosti lidí. Psychologický výzkum se zabývá jejich osobností a vývojem, jejich krizemi i úsilím vymanit se z těchto krizí a realizovat svou životní cestu.

Helus (1997) uvádí, že vědecká psychologie se svým předmětem:

- zabývá soustavně, koncepčně a kriticky (nepodléhá domněnkám, vyžaduje důkazy, konfrontuje argumenty a protiargumenty),
- vypracovává si k tomu svůj pojmový (terminologický) aparát,
- rozvíjí za tímto účelem vlastní teorii, díky níž může podávat výklad a vysvětlení a pomocí které interpretuje a předvídá,
- buduje systém metod a strategie metodických postupů umožňujících poznání, které je v maximální možné míře ověřitelné, kontrolovatelné, a tudíž i objektivní.

Věda je budována ve dvou rovinách:

1. v rovině **empirických faktů**,
2. v rovině **teoretických konstruktů**.

Ve vědě se pak uplatňují metody dvojího druhu – **zjišťování** (sbírání) **faktů** a **zpracování faktů**. V pedagogice i psychologii má objektivita význam intersubjektivity; jde o souhlasnou výpověď na sobě nezávislých pozorovatelů o určitém objektu pozorování, přičemž souhlas nemusí být absolutní, ale musí být nenáhodný a to, co bylo sledováno, musí být ověřitelné za stejných podmínek. Důležitá v tomto smyslu je **deskripce** (popis) a **explanace** (vysvětlování), které se dějí pomocí tzv. **konstruktů** (konstrukt je vědecky vymezený pojem, který se vyvozuje logicky z pozorovaných faktů – např. potřeba, představa).

Člověk se liší od ostatních zástupců živočišné říše mimo jiné právě tím, že se věnuje, často s velkým zaujetím, získávání nových poznatků. To ovšem vyžaduje pracovitost, důslednost, vzdělanost, experimentální zručnost, odhodlání a bohatou invenci.

2 Etické principy v pedagogickém výzkumu

Jan Průcha

Co musí splňovat pedagogický výzkum, aby byl nejen objektivní a přesný, ale také morální? A co znamená dodržování etických zásad ve výzkumu? Kterých konkrétních záležitostí se etika výzkumu týká?

Pedagogický výzkum jakožto součást vědy se řídí určitými normami a pravidly. Tyto normy výzkumné činnosti jsou vymezovány především vědeckou metodologií, která zabezpečuje to, aby výzkum byl systematický, objektivní, přesný – zkrátka aby splňoval kritéria kladená na vědeckou věrohodnost. V české pedagogice dnes máme k dispozici vynikající příručky jak k metodologii kvantitativního výzkumu (Pelikán, 1998; Gavora, 2000), tak k metodologii kvalitativního výzkumu (Švaříček, Šedová a kol., 2007; Hendl, 2005). Ti, kdo chtějí pedagogický výzkum korektně provádět, musí být dobře obeznámeni s postupy a metodami, které jsou kodifikovány v metodologii, a musí je náležitým způsobem používat. To je samozřejmý základ každého vědeckého výzkumu.

Avšak kromě těchto doporučených postupů a instrukcí existují ještě jiné, méně známé předpoklady vědeckého výzkumu. Jsou to etické principy, které by měl každý, kdo nějaký pedagogický výzkum provádí, respektovat – ať jde o studenta či doktoranda nebo o vědeckého pracovníka. Bohužel tyto etické principy mají tu vlastnost, že většinou nejsou explicitně formulovány (alespoň v české pedagogice) a teprve v posledních letech začínají být ze strany výzkumníků uvědomovány, vymezovány a přijímány vědeckou komunitou s určitou závazností.

V této kapitole objasňujeme, které etické principy je nutno v pedagogickém výzkumu respektovat, a to v jeho různých fázích: (2.1) při přípravě výzkumu, (2.2) jeho realizaci a (2.3) publikování. Čtenáře seznamujeme také s (2.4) etickými principy citování a parafrázování a (2.5) Etickým kodexem, který navrhuje pro své členy a další výzkumníky Česká asociace pedagogického výzkumu.

2.1 Etické principy při přípravě výzkumu

Pedagogický výzkum – podobně jako výzkum v jiných sociálních vědách – je i v počáteční fázi podřízen určitým metodologickým pravidlům a konvencím uplatňovaným ve vědecké komunitě. Každý výzkum musí zahrnovat náležité složky výzkumného projektu, jež jsou podrobně popsány ve výše uvedených metodologických příručkách. Již v této fázi se výzkumník setkává s určitými problémy, které by měly být řešeny tak, aby nebyly porušeny etické principy. Oč konkrétně jde?

Výběr zkoumaných objektů nebo respondentů

Při plánování empirického výzkumu je obvykle jednou z nejobtížnějších záležitostí vymezení souboru objektů či subjektů, které mají být zahrnuty do výzkumu a které mají reprezentovat nějaký větší úsek reality, resp. širší populaci.

Příklad (1): Představme si, že potřebujeme provést výběr škol pro účely nějakého zkoumání, např. chceme zjišťovat, jak se ve školách fakticky realizují školní vzdělávací programy. Vědecká metodologie vyžaduje, že v kvantitativním výzkumu je nutno stanovit minimální počet škol a způsob jejich výběru, aby vzorek splňoval kritéria reprezentativnosti. K tomu jsou vypracovány postupy pro stanovení velikosti (rozsahu) a struktury reprezentativního vzorku (podrobně viz Chráska, 2007).

V praxi je tento striktní postup často porušován, ale nikoli vždy vinou výzkumníka. Výzkumník je mnohdy nucen odchylovat se od pravidel náhodného nebo stratifikovaného výběru (viz kap. 4), protože z objektivních příčin nemůže tato pravidla dodržet. Musí obvykle vybírat do zkoumaného vzorku takové školy, případně takové učitele či jiné subjekty, které má k dispozici, např. jde o školy spolupracující s fakultou dotyčného výzkumníka. Princip reprezentativnosti ve vědeckém slova smyslu není tudíž dodržen. Jedná se tehdy o porušení etiky výzkumu? Je výzkum na základě takto sestaveného výběru věrohodný?

Je možno přijmout stanovisko, že k porušení etiky zde nedochází – pokud ovšem výzkumník na příslušném místě svého projektu či výzkumné zprávy výslovně konstatuje, že k danému postupu došlo z nezbytnosti, např. proto, že se nepodařilo získat školy či subjekty ochotné ke spolupráci ve výzkumu. Na základě takové výpovědi mohou pak ti, kdo daný výzkum posuzují či využívají, být upozorněni na možnou omezenost validity výzkumných výsledků.

Zachovávání anonymity

V pedagogickém výzkumu se často objevuje problém anonymity. V některých typech výzkumu se pracuje s metodou dotazníku či rozhovoru nebo s jinými metodami, při nichž se výzkumník snaží získat co nejvěrohodnější informace od určitých

subjektů. V takovém výzkumu je obvykle zaručena anonymita, tj. předtím než respondenti začnou sdělovat své výpovědi, jsou výzkumníkem informováni, že jejich identita nebude žádným způsobem odhalována a že jejich výpovědi slouží pouze k výzkumným účelům. Toto zaručení anonymity respondentům je zvláště důležité v „choulostivých“ případech, kdy se výzkumník domnívá, že respondenti by mohli informace v dotaznících či rozhovorech zkreslit, či dokonce podat nepravdivě. K takové situaci může dojít např. tehdy, když mají žáci nebo studenti hodnotit jednání svých učitelů nebo když se učitelé mají vyslovovat ke svým vztahům s kolegy či s vedením školy.

V takovýchto výzkumech někdy dochází k tomu, že méně zkušený výzkumník – aniž by měl záměr vyzradit něco nepatřičného – může porušovat etický princip zachování anonymity, kterou slíbil. Na jedné straně třeba v publikaci či výzkumné zprávě o výzkumu dodrží to, že nezveřejní jména svých respondentů nebo názvy škol, ale na druhé straně prezentuje jejich fotografie nebo se zmiňuje o lokalizaci škol, čímž jejich identitu odkrývá.

Zde ovšem vzniká problém. Je sice nezbytné anonymitu osob a institucí, pokud byla deklarována, plně zachovat, avšak zároveň každý solidní výzkum by měl informovat co možná nejpřesněji o charakteristikách zkoumaných subjektů a objektů. Tedy např. jde-li o výzkum učitelů, měl by výzkumník popsat co nejpřesněji jejich charakteristiky zahrnující věk, délku vykonávané profese, vyučované předměty, typ školy, na nichž učitelé působí, atd. – ale tak, aby individuální identita těchto subjektů zůstala skryta. Vybalancovat tyto dva protichůdné požadavky je mnohdy obtížné.

K nechtěnému porušení etického principu zachování anonymity zkoumaných subjektů může dojít i tehdy, když výzkumník ve své zprávě či publikaci s dobrým úmyslem děkuje příslušné škole nebo jejímu řediteli za ochotu podílet se na výzkumu a při tom uvede jména daných osob či ná-